

MİTHAT CEMAL KUNTAY'IN ÜÇ İSTANBUL'U VE DÖRT DEVİRDE DEĞİŞİME UĞRAYAN AYDIN VE MEKÂNLAR

Selman Dinler

Osmanlı Devleti'nin yıkılması ile Batılılaşma sorunu birbirinden ayrılamaz. Osmanlılar Avrupalı ve Ruslar karşısında güçsüz düştüklerini hissedince Batı'nın ilmini ve fennini almak için bazı düzenlemelere girişmişler ve açılan o yenilik kapısından yalnız teknik değil, ondan ayırmanın zor olduğu kültür de girmiştir. Batılılaşma bu nedenle bazı çarpıklıklara neden olmuştur.

Osmanlı'da başlayan bu dönüşüm en uç noktada Cumhuriyet devrimleriyle yaşanmış olsa da meselenin daha iyi anlaşılması için Meşrutiyet dönemine, Batılılaşma fikrinin diğer rakipleri arasından sıyrılarak genel kabul görme sürecine bakmak gerekir. Bu yazıda incelenecek olan Mithat Cemal Kuntay'ın Üç İstanbul romanı Osmanlı Devletinin yıkıldığı ve Batılılaşmanın mutlak hakimiyetini ilan ettiği dönemlerde geçmektedir. II. Abdülhamit, II. Meşrutiyet ve Mütareke dönemleri Cumhuriyetin kurucu kadrolarının da mensubu olduğu İttihat ve Terakki Partisinin kurulduğu, hakimiyeti ele geçirdiği ve Osmanlı Devleti'yle beraber yıkıldığı dönemlerdir. Romanda bu dönemler hem Osmanlı devlet kadrosundan bakan, memur vb. karakterler hem de İttihat ve Terakki'nin her seviyesinden kişilerle anlatılır. Yani eski sistemin temsilcileriyle beraber yeni sistemin kurucuları ve halkın her kesiminden karakterler bize muazzam genişlikte bir dönem romanı içinde sunulur.

Üç İstanbul, genellikle şair kimliğiyle tanınan Mithat Cemal Kuntay'ın tek romanıdır. Kuntay anlattığı dönemlere, olaylara ve kişilere büyük oranda tanık olmuştur. Kitabın başkarakteri Adnan gibi İttihatçı bir geçmişi vardır. Tarihi aktörlerin yaşam tarzlarını, düşüncelerini, ifadelerini ve çelişkilerini yakından tanımaktadır. Bu da bize gündelik hayat bilgisinde büyük bir detay zenginliği olarak yansır. Kuntay genç Cumhuriyetin başka pek çok romancısı gibi kısa süre önce yaşanan çöküntü zamanlarını, Osmanlı'nın yıkılmasını ve o enkazdan yeni bir devletin filizlenmesini anlatmak istemiştir. Geçmişle hesaplaşmak amacıyla yazılmıştır *Üç İstanbul*.

Kitap, Adnan'ın yazmaya çalıştığı Yıkılan Vatan adlı romandan bir parçayla açılır. Adnan yirmili yaşlarında başladığı romanını ellili yaşlarında bitiremeden hayatı sona erecek ve yarım kalan romanın sonu yakılmak olacaktır. Adnan'ın yaklaşık otuz yıllık bir yaşam kesitine şahit oluruz. Sınıf atlamak isteyen bir aydının yozlaşarak tükenişidir okuduğumuz. Adnan çürümüş bir toplum içinde, çürümüş bir ferttir. Hemen hemen bütün karakterler Batılılaşmak isterken değerlerini kaybetmiş özentili, gösterişçi, fırsatçı, tutarsız kişilerdir. Büyük idealler kişisel hırslara araç olarak kullanılmaktadır. Haklıyla haksız, eğriyle doğru birbirine karışmıştır.

Romana fon oluşturan genel atmosferi bu şekilde tasvir ettikten sonra, şimdi, roman kahramanlarının -özellikle de Meşrutiyet aydınının bir prototipini oluşturan Adnan'ın- farklı dönemlerde ve farklı koşullar altında halet-i ruhiye, yaşam tarzı ve yaşanılan mekanlar açısından nasıl ve ne tür değişimlere maruz kaldığının çözümlenmesine geçebiliriz.

Birinci İstanbul: II. Abdülhamit Dönemi, Hidayet'in Konağı

Adnan sekiz yaşındayken, Albay olan babasını 93 harbinde, Rumeli'de kaybeder ve annesiyle birlikte İstanbul'a göç eder. İngiliz Sait Paşa onları himayesine alır. Adnan'ın çocukluğunun geri kalan kısmı bu yalıda geçer. Paşa, Adnan'ı Galatasaray Sultanisi'ne kaydettirmek için Abdülhamit'e ricada bulunacağı sırada Suavi hadisesi meydana gelir. Paşa ricada bulunamaz ve Adnan Galatasaray'a giremediği için önce Darüşşafaka'da, sonra Hukuk mektebinde okur.

Adnan hukuktan mezun olunca arkadaşları gibi avukatlık yapmak yerine büyük bir yazar olma hayaliyle "Yıkılan Vatan" adını koyduğu romanını yazmaya başlar. Bir yandan da gazete yazıları yazmaktadır. O devirdeki hemen herkes gibi Abdülhamit'in baskıcı yönetiminden şikayetçidir. Çok zengin ve devlet katında itibarlı bir adam olan Hidayet'in konağında değişik insanlarla buluşup rejimi eleştirirler. Hidayet, konağını döşediği antika eşyalar gibi, davet ettiği insanları da egzotik bir dekor oluşturmaları gayesiyle bir araya getirmektedir. Adeta bir insan koleksiyonu yapar. Adnan'ı eleştiri yazılarından tanımış, "Yıkılan Vatan" isimli bir roman yazdığını öğrenince koleksiyonuna katmaya karar vermiştir. Adnan Hidayet'in gündüz saraydan para alıp gece saraya sövdüğünü bilir ama bilmezden gelir. Adnan'ın çok saygı duyduğu Şair Raif ona Hidayet'in jurnalcı olduğunu söylediğinde inanmak istemez. Oysa o da bunu sezmektedir. Hidayet'in samimiysizliğinden duyduğu tiksinti Adnan'ı konağa gelmekten alıkoymaz. Çünkü bu konak ruhundaki büyüklük ihtiyacını giderebileceği tek mümkün sahnedir. Burada Hidayet'e romanından pasajlar okur, ciddiye alınır. Kendisini bir romancı olarak görebilir burada.

Adnan virane evlerinde öksüren veremli annesinin ve Hidayet'e selam bile veremeyen Şair Raif'in temsil ettiği "namuslu" hayatın, içine çekildiği debdebeli, kof hayatla çelişkisini sürekli sezer ama vicdanı gün geçtikçe zayıflar. Kendisini akıntıya bırakma-

nın rahatlığına teslim olur. Sızlayan vicdanının sesini duymamak için kendisini kandırmaya devam eder.

Bir yetim olarak annesiyle beraber İngiliz Sait Paşa'nın yalısına sığındığı için çocukluktan gelen bir aşağılık kompleksi içindedir. Daha en baştan servete ve Batılı güce zaafı vardır. Bir de kadınlara... Bu, zaaftan da öte bir saplantıdır. Adnan hayatı boyunca kendisini ezen yetersizliğinin, ruhsal hamlılığının, Doğulu fakir bir aileden gelmesinin öcünü almak için kadınlarla yatar; onlara eziyet eder ve kendisine eziyet edecek bir kadın arar. Bulur da. Geçim sıkıntısı nedeniyle Hidayet'in ona ayarladığı paşa konaklarının ilkinde namuslu, Doğulu Süheyla'ya; ikincisinde namus gibi kavramları aşmış, bu "demode" kavramları umursamayan hafifmeşrep Belkıs'a ders verir. Adnan'ın kadınlarla olan ilişkilerini aşağıda detaylı olarak irdeleyeceğiz.

Kitabın ilerleyen bölümlerinde Adnan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir taksim üç numaralı üyesi olur. Sürgündeki İTC liderleriyle mektuplaşmaları yakalanınca o da Trablusgarp'a sürgün edilir.

İkinci İstanbul: II. Meşrutiyet Dönemi, Adnan'ın Konağı

10 Temmuz 1908'de Abdülhamit tahttan indirilince Adnan İstanbul'a döner. Artık önemli adamdır. Hükümetin içinde yer almasa da Talat Paşa'yla ve yönetici kadroyla senli benlidir. İş almak isteyen müteahhitler, harp zenginleri akın akın onun avukat yazıhanesine uğramaktadır. Kaynağını araştırmaya üşendiği bir para yazıhanesine akar. Bir konağa taşınır. Aşık olduğu ama fakirliği yüzünden yaklaştırmaya cesaret edemediği Belkıs onunla evlenmeyi kabul eder; çünkü Abdülhamit döneminde erkânı harp müşiri (mareşal) olan babası İttihatçılar tarafından ülkeden sürülmüştür. Belkıs lüks yaşam koşullarını yitireceğini görünce doğal bir içgüdüyle yükselmekte olan Adnan'a tutunur.

Adnan bunca yıldır aşık olduğu kadına nihayet sahip olduğunda beklediği mutluluğa ulaşamayacaktır. Çünkü Belkıs Adnan'ı sevmez ve bunu açıkça söylemekten çekinmez. Onu kaba ve itici bulur. Adnan Belkıs için alt sınıftan bir insandır, uşağından farksızdır. Adnan ise tüm bunlara rağmen değil, tüm bunlar nedeniyle Belkıs'ı bu kadar şiddetli sevmektedir. Aşına olduğumuz bir çarpık mantıkla Belkıs ona böyle tepeden baktığına göre demek ki o derece yüksekte, o derece sevilmeye, tapılmaya layık bir kadındır. Aşk karşılıksız kaldıkça alevlenir.

Adnan yaşadığı hayata gittikçe yabancılaşsa da içine kısıldığı çemberden çıkamaz. Tüm yozlaşmış harp zenginleri ve bir anda güç elde etmiş İttihatçı kodamanlar nasıl yaşıyorsa öyle yaşar. Belkıs'ın çevresine adapte olmak için çok uğraşsa da kökeni bellidir, sınıf atlayamamaktadır. Belkıs'ın kendisini adam yerine koymamasına rağmen, Adnan terk edemeyecek kadar aşıktır ona. Yine de bir çelişki hissetmeden aşık olduğu kadını sürekli aldatır. Kumar masalarında, içki sofralarında nereden geldiğini bilmediği servetini har vurup harman savururken bir yandan da hamasi nutuklar atar. Hep

namustan, vatanseverlikten söz eder. Yaptıklarıyla söylediklerinin çelişkisi bu topraklarda sık karşılaşılan bir sağırılık perdesi altında boğulur, duyulmaz olur.

Bir yandan dünya savaşı sürmekte, Osmanlı İmparatorluğu çatırdamaktadır. İttihatçı paşalar bedeli ağır hamleler yaptıkça vatandan parçalar kopar gider. Pisi pisine yüz binlerce asker kaybeder, ama hükmetme hırslarından bir şey kaybetmezler. Özgüvenlerini hiçbir şey sarsamaz. Bozulan cephelerden geri gelip sürekli yeni hareketlara girişirler. Ne de olsa onlar “korkak” Abdülhamit’i deviren “cesur” askerlerdir. Kahramanlıklarına öyle körü körüne inanmışlardır ki, objektif bir gözle kendilerine bakıp özeleştiri getirmezler. Adnan da onlardan biridir. Cephelerden üstüne sıçrayan kan vicdanını rahatsız ettikçe bir zamanlar Hidayet’in yaptığı gibi gündüz yöneticileri eleştirir, gece ziyafet sofralarında onlarla şakrak kahkahalar atar. Ama romanı dolduran onlarca karakter gibi ne kendisiyle hesaplaşabilir, ne de çelişkilerini giderecek şekilde hayatını değiştirebilir.

Derken Mondros Mütarekesi imzalanır, İttihatçı paşalar yurtdışına kaçarlar ve Adnan’ın zenginliği de sona erer.

Üçüncü İstanbul: İşgal İstanbul’u ve Milli Mücadele Dönemi, Naşit’in Konağı

Adnan Çağaloğlu’ndaki taş konaktan çıkar, kayınbiraderi Naşit’in evine sığınır. Burada romanına şu cümleleri yazar:

“Vatanı varsa tek insan yirmi beş milyon insanla beraber yürür, beraber oturur, beraber yatar kalkar. 1918 mütarekesi demek, yirmi beş milyon insan kollarını uzattıkça birbirlerinin ellerini tutamayacaklar demektir.

Toprakta bir kabirlik, bir kunduralık vatan kalmadı. Ölü, vatanına gömülmüyor, diri, vatanına basmıyor.

Venizelos İstanbul’da Rumların nüfusundan daha çok; tek pencereci dükkânda beş Venizelos, tek kartpostal satıcısının elinde beş yüz Venizelos var!

Vahdettin o kadar alçaldı ki, başını kaldırıncı Venizelos’un tabanını görüyor.”¹

Bir darbe ile iktidarı ele geçiren İttihat ve Terakki’nin on yıldır yönettiği Osmanlı İmparatorluğu’nun düştüğü acıklı durum Adnan’a bunları yazdırıyor. Sanki kendisi ve arkadaşları bu düşüşte hiçbir sorumluluk taşımıyor da tüm bunlar Vahdettin’in alçalması yüzünden meydana gelmiş gibi görüyor olan biteni. Venizelos’a bir kızgınlık hissetmiyor, yalnız Vahdettin’e kızıyor.

Bir süre sonra karısı Belkis da onu terk edecek ve Adnan Naşit’in konağından çıkıp Beyoğlu’nda bir otel odasına “düşecektir.”

Burada, bir zamanlar duygularıyla oynadığı, aşağıladığı Süheyla onu bulur. Adnan alçaldığını düşünmeden Süheyla ile evlenir. Aralarında geçenleri unutmuş gibi yaparlar. Kimse Adnan’ı arayıp sormaz, unutulmuş bir adamdır artık. Kirasını gizlice karısı-

¹ Mithat Cemal Kuntay, *Üç İstanbul*, Sander Yay., İstanbul, 1983, s. 466.

nın ödediği bir avukat yazıhanesinde eski şanlı günlerdeki gibi dava dosyalarının akmasını bekler ama nafiye. Günden güne çökerek pinekler. Bu sırada Ankara'da Mustafa Kemal Paşa milli mücadeleyi başlatmıştır. Yaşadığı “namussuz” hayata karşın bir türlü içindeki “namusu” öldüremeyen Adnan, Mustafa Kemal'i desteklemek gerektiğini hemen sezer. Ankara'nın başarılarıyla gururlanır ve kendisi gibi büyük bir vatanseverin er geç Ankara'ya davet edileceğini umar. Lakin o davet hiç gelmez. Askerciliğe heveslenen bir çocuğun heyecanı ile satın aldığı kalpağı hiç giyemeden, romandaki pek çok karakter gibi veremden ölür. Kalpak tabutu üstüne konulur.

Cenazesine tüm roman boyunca çeşitli ortamlarda gördüğümüz aynı insanlar gelir. Kimi Miralay Hüsrev gibi hak ettiği şekilde düşmüş, dilencilik ederken kimi de Sakallı Vasfi gibi her dönemde gemisini yürütmeyi bilmiştir. Bu kişiler cenaze namazı kılmaya üşenen, musalla taşında yatan ölüyü kıkırdayarak çekiştiren bir kalabalıktır ve mezarlığa kadar gitmezler. En son tabutun peşinde Süheyla'nın yolladığı birkaç konak çalışanı, Direklerarası'nın Don Kişot'u Dilaver ve Şair Raif kalmıştır.

Bir Muaşeret Romanı: Üç İstanbul

Yazar kitabını bir söyleşisinde şu şekilde anlatmıştır: “Ben bir muaşeret romanı yazıyorum. Çünkü İstanbul'u ilk softasından son levantenine kadar tanırım. Beyoğlu'ndaki konsolos medeniyetini, Fatih'teki kurunuvustayı yakından bilirim. Bana kolay yazmak biraz ayıp geliyor. İnsan kolay yazıyorsa bence hiç yazmamalı. Ben üç devri, ev ve insan örneklerinde göstermek istedim. İnsanlar, evleriyle karma-karışık dururlarsa bir devri çok güzel ifade ederler. İstanbul'da on-on beş tane prototip ev tanırım. Avrupalı olmak isteyen gülünç ev; Avrupalı olan milliyetsiz ev; kütüphanesiz ağır ev; tablo diye duvarına sahibinin büyütülmüş fotoğrafı asılan kaba ev; pancurlu eve namussuz diye gazez olan kafesli ev; 31 Mart'a gebe olan cumbalı evler; bir de zarif tespihleriyle, ince kalemtraşlarıyla, Beykoz vazolarıyla, Üsküdar çatmalarıyla eski eşya medeniyetimizi gösteren derin, sessiz evler...”²

Kuntay gerçekten de istediği gibi İstanbul'un üç dönemini son derece detaylı şekilde gösteren bir roman yazmıştır. Birkaçı fakir ve geneli zengin pek çok ev görürüz. Eşyalar şaşırtıcı bir titizlikle, büyük bir gözlem gücüyle listelenmiştir. Bu eşyalar bize o dönem evlerinin, o evlerde yaşayanların ruhunu açar.

Eşyaların dışında yine ayrıntılı olarak anlatılmış kırka yakın karakter bulunur kitapta. Toplumun hemen her kesiminden insanlar, padişaha yazdıkları jurnalleri, dedikoduları, kavgaları, fikirleri, nasıl kur yaptıkları ve seviştiklerine varıncaya kadar anlatılmıştır. Tarih kitaplarında rastlamanın imkansız olduğu ayrıntılar, geçmişi tahayyül etmek isteyen okuyucu için bulunmaz nimettir. Kuntay bu tarihi kaynak özelliğini arttırmak için bir romanda tuhaf kaçacak şekilde, adeta bir tarih kitabı gibi yer

² “Mithat Cemal ve Üç İstanbul”, *Aydabir*, Sayı: 6, 1 Şubat 1936, s. 20.

yer açıklayıcı dipnotlar vermiş, kitabının arkasına İngiliz Sait Paşa'nın günlüğü gibi dokümanları eklemiştir. Bu nedenle kitap en çok tarihi açıdan önemlidir.

Toplumumuzun halen sıkıntısını çektiği pek çok travmanın kaynağı özellikle kitapta anlatılan dönemde yatar. Batılılaşma maceramızın olgunlaşıp köklü değişikliklere neden olduğu, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Osmanlılık kimliğinin kırıldığı zamanları anlatır Kuntay. Genç Osmanlılar ve sonrasında ortaya çıkan İttihat ve Terakki kadrolarına dair önemli bilgiler verir. İttihatçı zihniyetin işleyişi, halka bakışı, iç tutarsızlıkları, Avrupa ile münasebetleri içeriden anlatılır. Kitap daha çok aydın tabakanın yozlaşmış dünyasında geçse de kerhane işleten tulumbacılar, lezbiyen bohçacılar gibi alt sınıfın grotesk örnekleriyle beraber, Bozdoğan Kemerî'nin İmamı gibi daha yaygın sınıfsal örnekleri de o dönem toplumunu anlamamız açısından bize göstermekte çok başarılıdır. Yazar politik doğruluculuğa pek prim vermeden, olabildiğince karamsar, sinik bir bakışla objektifini doğrulttuğu herkesin kirli çamaşırlarına odaklanmıştır. Karanlık bir tablo sunar Kuntay. Eleştirel bir gözle okunduğunda şanlı şöhretli Osmanlı tabloları ile ilkokul seviyesinde, sığ geçmiş karalamaları arasında resmi tarihe boğulmuş bizler için geçmişin gerçeğine açılan bir kapıdır Üç İstanbul. Tarihi, savaşların ve barışların kronolojik sıralaması değil de, bizim gibi hisleri olan ayrı ayrı insanların toplumsal macerası şeklinde düşünenler Üç İstanbul'da pek çok kanlı canlı insan bulabilir.

Adnan'ın Dünya Görüşü

Kitap Adnan'ın hayatı paralelinde anlatıldığı için Adnan'ın temsil ettiği aydın tipinin analiz edilmesi kitabı anlamakta öncelikli olmalıdır.

Adnan tezatlarla dolu bir karakterdir. Trajedisi buradan gelir. Şuurunun ilk kez açıldığı mütevazı hayattan çocuk yaşta koparak göç eder ve Sait Paşa konağında bir sığıntı hayatı yaşamaya başlar. Burada büyük bir zenginlikle büyük bir fakirliğin uçurumu arasında büyür. Zenginlere bir yandan sahtelikleri için hınç duysa da diğer yandan hayrandır. Bu ikilemden kurtulamaz. Aynı şekilde başörtülü annesinden gelen Müslümanlığı ve Türklüğü ile kitaplardan tanıdığı Batı medeniyeti arasında kalmıştır. Bir yandan Batı'ya ve Batı özentilerine dış bilerken diğer yandan Batı'ya marazi şekilde aşiktir. Kendisinden çok önce başlayan ve hala devam eden, tüm dünyayı sersemletip köleleştiren Batı hayranlığına kapılır. Neticede bizim Batılılaşma maceramızın belirleyici olgusu olan aşağılık kompleksi içinde yaşar ve ölür. Doğulu olduğu için kendisini aşağı hissetmektedir, çünkü devletin hazinesi tamtakır, orduları yenilmiş, yöneticileri basiretsizdir. Avrupalılar büyük makineleri, ezici üretimleri, silahları ve muazzam kültürleriyle Adnan gibi eğitilmiş gençlerin gözünde devleşir. Onlar bizden üstün olduğu için yemek yeme adabları, giyim kuşamları, kadınlarla münasebetleri, mobilyaları da bizden üstün görünür. Avrupalıların bizi silahları, teknolojileri, oturmuş sınıfsal sistemleriyle değil kravatları, dans eden kadınları ve antika koltuklarıyla yendiklerini zanneder bir süre sonra Adnan gibi aydınlarımız. Cumhuriyet inkılapları da böyle

okunabilir. Tek parti döneminin cumhuriyet balolarında mestlerini çıkarıp iskarpin giyen kaymakamlar bu Batılılaşmacı kafanın yol açtığı travmaları yaşamıştır. Benzeri sorunlar halen sürmektedir. Cumhurbaşkanının eşinin başörtülü olması Batılı giyim-kuşam kodlarına uymadığı için birkaç yıl önce kopan fırtınalar hatırlanabilir. Adnan zamanında içgüdüsel olarak benimsenen görsel öykünmecilik, Cumhuriyet döneminde sistemleştirilmiştir. Kültürü teknolojiyen ayırmak kolay olmadığı için yekpare kopyacı bir felsefe oluşturulmuştur.

Adnan Batılı olup sınıf atlamak ister. Kültürlü bir kişi olarak görmektedir kendisini. Ne var ki Adnan'ın anladığı Batı kültürü parayla olur. Diğer sıradan insanlardan üstün olduğunu göstermek için yalnız XIII. Louis stili masadan anlamak, onun karşısına ampir koltuk konulmayacağını bilmek yetmez, o koltuk ve ona uygun masayı satın alacak paraya sahip olmak gerektir. Batı'nın burjuva kültürü ne de olsa sermayenin kültürüdür. Adnan önce fakir olduğu için bir konağı antika eşya ile döşeyip sınıf atlayamaz. Daha sonra zenginleşip antikalarına ve konağına kavuşsa da sınıf atlayamaz, çünkü eski pabuçlarıyla simgelenen geçmişinden kurtulamaz. Kurtulma ihtimali varsa da, Belkis gibi bunu ona her an hatırlatan biriyle evlenerek bunu imkansız kılar. Belkis her an Adnan'ın olmamışlığını, geçmişini yüzüne vurur. "Belkis düşündü: Üstüne bir sandık viski döksele gene ilmihal kokan Adnan'dansa, bu morfin hastası bin kat iyiydi." (s. 471)

Adnan kendi toplumuna bir oryantalistin gözleriyle bakar. Estetize edilen "ileri" Avrupa tasvirleri, mahallesine gelip gittikçe gözünde daha da büyür. Bir Batılının aşağılamayaacağı şekilde ülkesini aşağılar. Çünkü kişisel bir aşağılanma yaşamıştır. Bu duyguyu ülkesine bakarken gayri ihtiyarı yeniden üretir. Dini küçümser, ahlaki değerleri reddeder. Diğer taraftan değerlerini reddettiği, aşağıladığı ülkesini orantısız derecede çok sever. Batıcı aydınlarımız gibi onu olduğu şekilde değil, olması gerektiği şekilde sever. Fakat nasıl olması gerektiği konusunda da kafası karışmıştır. İttihat ve Terakki'nin sağlıksız sevgisidir bu. Her şey büyük, destansıdır bu sevgide. Samimi niyetlerle Trablusgarp'a gidip hayatını verenlerle, oradan sağ döndükten sonra bakan olup beş kuruşa Almanya'dan aldığı şekeri yirmi liraya vatandaşlarına satanların vatan sevgisi tuhaf biçimde aynı kaynaktan çıkar. Bu, ölçsüz nefreti dengelemek için ölçsüz sevgiler üreten bir kaynaktır. Rasyonel süreçlerle değil, holiganlık gibi soyutluğu nispetinde büyütülerek sağlamlaştırılmaya çalışılan hissi süreçlerle şekillenir. Detaylı analizlerde kofluğunun ortaya çıkmasından korkulduğu için vatanseverlik, kahramanlık, namus, kültür gibi kavramların içeriği asla tartışılmaz ama her yerde bolca kullanılır. Kimse kendisiyle hesaplaşmaz.

Adnan Beyoğlu'nda vakit geçirmeyi çok sevdiği, oradan gayrimüslim bir hayat kadınıyla dostluk ettiği halde yazdığı "Yıkılan Vatan" romanında Beyoğlu'ndan nefretle söz eder:

"Beyoğlu! Damarsız, kansız bir toprağın ayağa kalkmasını andıran bu beyaz binalar... Çamurun bayramlık elbisesini giydiği, taşın sonradan görme olduğu bu caddeler...

Panayır tiyatrolarına benzeyen bu evler... İçinde Konyalı Rum'un, Antepli Ermenilerin komita oynadığı odalar! Bu yerde en korkak gözler, bir şapkanın gölgesinde korkunç olur ve bir şapkanın altında bu sokaklarda Samatyalı Şarlman'lar, Tatavlalı Venedik Dojları dolaşır. Bu tahta bıçaklar, bu mukavva bombalar Moskof bayrağının altında durduğu gün demirdir, alevdir. Şebinkarahisarlı kadar alaturka dalavereye akli eren bu yerli Frenk! Eski ter ve ekşi lavanta kokan bu kokona! Sonra bu konsolos medeniyeti... Sonra bu vatansız sokaklarda bir damla ecdat kanı gibi Cuma günleri bîkes dolaşan bayrak. Sonra yüzünü ağyar gözlerden dizlerinin arasına gizleyen dul kadınlar gibi bu yıkık Kemerhatun Camii... Beyoğlu, fethedilmeyen İstanbul'dur.

Adnan, Beyoğlu'ndan, romanına yazdığı bu satırlarla iğrenirdi. Fakat, gittiği zaman, Beyoğlu'nu, yazdığı kadar fena bulmuyordu. Hatta orada oturabilirdi: Oradaki bir evden Süleymaniye Camii, Sinan'ın eli ve Süleyman'ın devri kadar büyük mabet, belki daha iyi görünürdü." (s. 76)

Burada Adnan'ın Batı medeniyeti karşısındaki hissiyatını açıkça görüyoruz. Batıdan ithal milliyetçilik fikriyle Beyoğlu'ndan, yabancı olduğu için tiksiniyor Adnan. Osmanlılığın altı yüz yıl Türkler ile iç içe yaşattığı Ermeni ve Rumları düşman görmesi gerektiği için düşman görüyor. Bir yandan Osmanlı ecdadının bayrağını, Cuma'sını, camiini kutsuyor, diğer yandan aydın cemiyetinde muteber olmak için boyuna dine sövüyor. Yaşam tarzı da milliyetçi fikirleri gibi Batıdan etkilendiği için o yaşamı Beyoğlu'nda geçirmekte bir sakınca görmüyor. Çelişkilerini o kadar kanıksamış ki artık pek fark etmiyor. Hayatından Osmanlılığı bütünüyle çıkarmak da istemiyor. Bir Batılı gibi, oryantal tatlar almak için, penceresinde bir kubbe manzarası halinde geçmişini muhafaza etmek istiyor.

Bugün de süren Batılılaşma maceramızın en çetin sorununu görebiliyoruz yukarıda: Yaşam tarzı sorunu. Batılı gibi yaşayıp milli kimliğimizin çığırtaan savunucusu olmaktan kurtulmak Adnan için zorsa, tüketim toplumunun kısıacındaki bizler için artık çok daha zordur. Adnan çelişkilerini belli belirsiz hissediyor ama iki yüz yıldır bu tuhafliklarla yaşayan toplumumuz iliklerine kadar çelişkiye batmış durumda ve bunu pek az kimse hissediyor.

Dönemin entelektüel alemine girmenin birinci şartı Abdülhamit'e, ikinci şartı dine sövmek olduğu için, dinden beslenen geleneksel ahlaki öğretilerle bağını koparmıştır Adnan. Yerine de dünyevi temellere dayalı sağlam bir ahlak anlayışı koyamamıştır. Daha çok haz için yaşar. Adnan'ın hedonistliği ve erdemsizliği, benimsediği epik söylemle çeliştikçe grotesk bir hal alır. Adnan kitap boyunca kahramanlık ve erdemle şişirilmiş bir söylemi ağzından düşürmez ama sözlerinin gerçek hayatta bir karşılığı olup olmasını umursamaz. Ülkesinin içinde bulunduğu duruma gösterişli ağıtlar yakarken gününü gün eder. Bu durumla yüzleşmeyi gerektirecek bir gerçekçiliğin ağır bedelini ödemektense belirsiz bir hamaset söyleminin uyuşuk konforunda yaşar Adnan. Ülkenin içinde bulunduğu kötü koşulların faturasını topyekûn II. Abdülhamit'e keser. Çünkü bu kolaydır. Detaylı analizleri değil, bir kişinin namuslu ya da namussuz

olduğunu tek bakışta anlayacak Süpermen misali X-ışınlı gözleri ve süslü sözleri vardır Adnan'ın.

Facebook profiline, arka arkaya Fatih Sultan Mehmet, Atatürk ve David Beckham fotoğrafları koyan gençlerin kimlik bunalımını anlamak için işe önce Adnan'dan başlamak gerekebilir.

Kader Yerine Tesadüf

Adnan en baştan boğazda bir yalıda değil, Rumeli'de taşrada doğmasını, babasını kaybedip arkasından Galatasaray Lisesi'ne girememesiyle devam eden ve kendisini hak ettiği büyük sahneye kavuşmaktan alıkoyan olayları düşünür. Suavi o gün ayaklanmasa Galatasaray'da okuyacak ve belki başka tesadüflerin de yardımıyla kısa sürede devlet katında önemli bir makama gelecekti. O zaman veremli annesine layıkıyla bakabilir ve para kazanmak için gururunu çiğneyerek zengin konaklarına özel ders vermeye gitmesine gerek kalmazdı. O durumda oturacağı makamda şu an oturan kişiler ondan üstün müdür? Ne münasebet, Adnan her yönüyle onlardan üstün olduğu halde o kişiler tesadüfen oradadırlar.

Hayatını ve tüm hayatı tesadüflerin yönettiğine hükmeder. Dini bir görüşü ve kader anlayışı olmadığı için Osmanlılık kimliğinin dünya algısından kopmuştur; ayrıca ateist ya da başka bir geleneğin bireyi de olamadığından dünyayı derinlemesine analiz etmeye ve kendisiyle hesaplaşmaya üşenir. Tanrı ve kader kavramlarının yerine tesadüf koyar. Tesadüf iş gördüğüne göre bir an kral olan sonraki an dilenci olabilir. Bir insanın karısını aldatması ya da aldatmaması namus gibi erdemlere değil, sözgelimi o gün hangi gömleği giydiği, yazıhanesine gidip gitmediği gibi küçük olayların rastlantısalıklarına bağlıdır. Tesadüf iş gördüğüne göre kişinin iradesi olayların sonucuna pek az etki edecektir. Bu yönde çabalamak da nafilidir. Bu görüş, Adnan'ın tüm hatalarını mazur gösterir. Tesadüfün elinde oyuncak olan Adnan sürdüğü ikiyüzlü hayattan da sorumlu olamaz o halde. Kendisiyle hesaplaşmaktan, hatalarıyla yüzleşerek özeleştiri getirmekten ve en zoru, eylemlerini prensiplerine göre düzeltmekten kaçmak için “kader”e sığınan halkımız gibi Adnan da Batı'dan çarpıtarak ithal ettiği “tesadüf”e sığınır. Kendi sorumluluklarından kaçmak için “tesadüf”ü kullanır Adnan, başkalarını suçlamak ya da böbürlenmek istediğinde ise “namus”u.

Adnan'ın Kadınlarla İlişkisi

Romanın belki yarısı Adnan'ın kadınlarla ilişkisini anlatmaktadır. Karşımıza ilk çıktığı öğrencilik yıllarında Adnan Beyoğlu fahişelerinden Flarneti'ye devam eder. Adnan için duygusal bir bağ yoktur. Daha sonra roman boyunca karşısına çıkan tüm cinsellik fırsatlarını değerlendirir. Arkadaşı Fransızca öğretmeni Kadri'nin karısı çıbanlı Zehra, Seni Efendi'nin karısı Macide, Moiz'in karısı Raşel, Nail'in karısı Bihter

ve ismen bahsedilmeyen sayısız kadın da Adnan'ın yatağından geçecektir. Bunların dışında maliye bakanının kızı ve özel ders öğrencisi Süheyla'ya ilgi duyar, evlenmek ister, sonra vazgeçer. Yine özel ders verdiği erkanıharp müşirinin kızı Belkıs'a aşık olur, eline fırsat geçince evlenir. Belkıs onu terk ettikten bir müddet sonra Süheyla ile evlenir.

Belkıs ve Süheyla dışındaki kadınlara karşı tamamen hissizdir Adnan. Analiz etmeye gerek görmediği çiftleşme içgüdüleriyle bir fırsat bulduğunda ilerler, ihtiyacını görür. Bir bağ ya da zorluk ihtimali belirdiğinde ortadan kaybolur. Bir nevi "İttihatçı Issız Adam" gibi davranır. İlişkiye girdiği kadınların başına gelenleri umursamaz, karısıyla yattığı arkadaşının yüzüne bakarken yüzü kızarmaz. İçinde yaşadığı çevrede bu normaldir; herkes namustan söz eder ama birbirlerinin karılarına göz koyar. Fethedilen kadınlar içki alemlerinde anlatılır. Romandaki kadınlar içinde Süheyla dışında sadakat duygusuna sahip kimse yok denebilir.

Mithat Cemal Kuntay'ın cinsiyetçi bakışı, kadın düşmanlığı ayrıca irdelenebilir. Erkek karakterler de genellikle olumsuz çizilmiş olmakla birlikte kadınları tasvir ederken Kuntay özellikle kötücül bir şehvete kapılmış görünmektedir.

Adnan muhacir ve fakir bir ailenin çocuğu olarak, yoksunluklarını her an hissedeceği bir paşa konağında büyümüştür. Akıl almaz bir şatafat ve lüksün hüküm sürdüğü konakların hemen kıyısında yine insanlık dışı bir yoksulluğa şahit olur. İçindeki ölçsüz büyüklük duygularını tatmin etmek için kadınlar dışındaki tüm alanlarda doğuştan önu kapalıdır. Zengin değildir, ünlü bir yazar değildir, büyük bir devlet adamı ya da bir halk kahramanı değildir ama yakışıklıdır. Paşa çocukları devlet makamlarını işgal eder ve Abdülhamit'in baskıcı yönetimi yüzünden içinde parlayabileceği bir edebiyat ortamı yeşeremez. Adnan bir türlü "kendini gerçekleştiremez." En büyük amacı yazmaktır. Yazabilse kendisiyle barışabilir, aşağılık kompleksinden kurtulabilir. Ama yazmakla ilgili istekleri de yine fazlasıyla gösterişlidir. Normal bir yazar olmak Adnan'a yetmez, Tolstoy ayarında, Shakspeare ayarında bir yazar olmak ister. Halkımızda yaygın olan kısa sürede köşe dönme, emek vermeden başarıya ulaşma isteği Adnan'ı sabırla çalışarak üreten, başarılı bir yazar olmaktan alıkoyar. Bir anda çok güçlü bir etki yapmak ister. "Yıkılan Vatan" romanı gösterişli, abartılı satırlarla doludur. Yine de yazdıkları onu tatmin etmez. Osmanlı'dan bir Tolstoy ve Dostoyevski yetişmesi imkansızdır ve yetişmemesinin sebebi ona göre istibdattır. Kendi sorumluluklarını tanımaz, yetersizlikleriyle asla yüzleşmez ve daima dış nedenleri suçlar. Başarısızlık duygusu içinde geçirir ömrünü. Başarılı olabildiği, yenilgisini unutabildiği tek saha kadınlardır. Kadınları da ona teslim oldukları için küçümser. Çünkü Adnan'ın dünyası dikey bir dünyadır, insanlar arasında eşit konumda bir ilişki tanımaz. Bir insan onun ya altındadır, ya üstünde. Süheyla altındadır, Belkıs üstünde. Ve üstün pozisyondakilere ahlaki faturalar kesmez. Arkadaşını ya da karısını aldattığında içinde hissettiği belli belirsiz çirkinlikte kendi sorumluluğunu asla görmez, bedenini ona sunan kadını suçlar. Bir kadına sahip olduğunda onu küçümser. Asla sahip olamadığı, yani asla üzerinde iktidar kuramadığı Belkıs'a ise körkütük aşık olur. Hayatı boyunca ruhunu ezen aşağılık

kompleksi onu kadınlarla bir sado-mazo ilişkiye zorlamaktadır. Süheyla ona acı çekti-remediği için Adnan ona acı çektirir. Belkis ise zalim ve bencil karakteriyle Adnan'ın hep aradığı aşağılanma hazlarını ona yaşatır.

Belkis zengin, Batılılaşmış güzel kız; Adnan ise fakir ama gururlu, sınıf atlamak isteyen erkektir. Batılılaşma maceramızdaki bu ikili daha sonra da Yeşilçam filmlerinde, romanlarda ve kişisel hayatlarımızda çeşitlemeleriyle sayısız kez tekrarlanacaktır. Belkis Adnan'ı hor gördükçe Adnan'ın aşkı alevlenir. Belkis Adnan'a kötü davranarak aralarındaki sınıf farkını belirginleştirir, Adnan'dan üstünlüğünü ortaya koyar. Belkis ona tepeden baktıkça Adnan'ın sınıf atlama, o seviyeye yükselme hırsı, yani aşkı artar. Belkis'a sahip olarak onun vasıtasıyla geçmişinden kopmak, onun dünyasına eklenmek ister. O sınıfın zevkini yansıtan pahalı kıyafetler giyer ama bu kıyafetler üstünde eğreti durmaktadır. Çünkü burjuvazinin kültür birikimi uzun nesiller sonucu oluşmuştur. Belkis gibi yemek yiyemediğini, uşak azarlayamadığını fark edecek kadar zekidir. Bu sırada aşağılandığını hisseder ve aşağılanmasının nedensiz olmadığını kendisine göstermek, yani gururunu korumak için aşağılamanın geldiği Belkis'i daha da yükseltir. Ona adeta tapar. Bir tanrıçanın aşağılaması insanın gururunu daha az kırar.

Kuntay'ın kadınlar hakkında çok menfi kanaatleri olduğu söylenebilir. Zaman zaman bu hınç ona öyle keskin bir dikkat vermektedir ki yalnız şeytani tarafları olmak kaydıyla kadın iç mekanizmasını şaşırtıcı bir keskinlikle tespit etmektedir.

Kitaptaki Olumlu Karakterler

Romandaki karakterlerin neredeyse tamamı olumsuz olsa da birkaç tane de olumlu tip vardır. Şair Raif, Süheyla ve Dağıstanlı Hoca'nın olumlu çizilen karakterler olduğu söylenebilir. Bunların erdemi ilk olarak Hidayet'le simgelenen zenginlik, şöhret, haz ve yapmacıklıklara, yani Batılılaşmaya itibar etmemeleridir. Üçü de mütevazı duruşunu korumayı başardığı için olumludur. Bu mütevazı duruş da kuşkusuz kendi kültürümüzden bize kalmıştır. Fakat en onurlu ve ilkeli karakter olan Şair Raif bile gerçekçi değildir. "O, bir adama bir defa temiz yahut pis derse onu bundan kimse döndüremezdi. Bu kanaatini eğer vakalar sarsmak isterse, o zaman vakalara karşı gözünü kapardı; meğer ki bu gözleri zorla açacak kadar vakalar kuvvetli olsun..." (s. 145)

Şair Raif genel kaniya göre Mehmet Akif'i temsil etmektedir. Mithat Cemal Kuntay derinden hayran olduğu Akif'in biyografisini de yazmıştır. Şair Raif Adnan'ın yozlaştığını açıkça kabul etmese de bir süre sonra onunla münasebetini keser. Adnan'ın cenazesini bile uzaktan takip eder. Bu durumuyla Dağıstanlı Hoca'dan daha gerçekçidir. Çünkü Dağıstanlı Hoca konağında ziyaret ettiği yeni zengin Adnan'ı softalara karşı uyarak kadar sevmeye, sahiplenmeye devam edecektir. Adnan'a güveni hiç tükenmez.

Süheyla ise kısmen Batılı yaşama öykünen, ama diğerleri gibi eski ahlaki ilkelerini tümüyle yitirmemiş bir karakterdir. Balolara gider ama mahcuptur. Savaş sırasında Kızılay çadırlarında yaralıları tedavi eder. Gösterişten hoşlanmaz, iyi kalplidir. Fakat Adnan'ı yargılayamayacak kadar ona aşıktır.

Dördüncü İstanbul: Cumhuriyet Dönemi

Üç İstanbul istibdat, meşrutiyet ve mütareke dönemi İstanbul'u ise dördüncü İstanbul Cumhuriyet İstanbul'u olmalıdır. Fakat Mustafa Kemal idare merkezini Ankara'ya taşıdığı için roman da bitmiştir. Kokuşmuş İstanbul'un üzerine kitabın kapağını kapatmak istemiş olabilir Kuntay. Ankara'da temiz bir sayfa açılmıştır çünkü. Kuntay Ankara'dan pek bahsetmez. Böylece orayı kirletmekten sakınmıştır. Çok kısa bahsi geçse de Mustafa Kemal'i ve İsmet Paşa'nın zaferini haber vermek için çektiği telgraf-taki mütevazı üslubunu över. Adnan gıyabında Ankara'yı savunsa da Ankara, Adnan Bey gibi yozlaşmış İttihatçıları çağırarak önceki dönemin pisliğini kendisine buluşturmamaya kararlı olduğunu gösterir.

Bu resmi tarihin görüşüdür aynı zamanda. Fakat acaba şu soruyu sormamalı mıyız: Adnan'ın açık arttırmada Moiz'e kaptırınca sinirden dudaklarını çiğnediği şark odasının bir sonraki sahibi kimdir? Konakları dolduran onca antikaya, her dönemde gemisini yürüten onca kişiye ne olmuştur? Bunların hepsi de veremden ölemez ya.

Sonuç Yerine

Bu dönem romanını analiz ederek tarihi ve sosyolojik bazı çıkarımlar yaparsak burada yazarı da biraz irdelemekten olmaz. Mithat Cemal Kuntay Adnan'ı bir çeşit alter egosu olarak yazmıştır. Romanda otobiyografik parçalar olduğu açıktır. İkisi de balkan kökenlidir. İkisi de Hukuk Mektebi'ni bitirir.

Aklın'ın tezindeki³ şu alıntı sanırım Adnan ile Kuntay'ın zengin aileler karşısında yaşadıkları fakir delikanlı sahnelerindeki benzerliği göstermek için yeterlidir:

“Mithat Cemal Bey, İstanbul'un çok kibar ailelerinden birinin kızı Nâile Hanımefendi ile evli idi. Mithat Cemal Bey haremini çok sever, çok beğenir ve çok sayardı. Üstelik, Nâile Hanımefendi kuvvetli bir ressamdı. Allah rahmet eylesin, çok nüktedân ve çok alaycı Leyla Vâhid Hanım anlatmıştı, ondan naklen yazıyorum:

- Nâile'yi hepimiz çok sever, çok beğenirdik. Bir şair ve hukukçu ile evleniyor, dediler ve bizi nikâhına davet ettiler (o zamanlar, malûm, nikâhlar evlerde olurdu.) Bütün İstanbul Nâile'nin nikâhına gitti, fakat hepsi Nâile için gelmiş ve Nâile'nin ailesinin dostları idi. Davetli olarak Mithat Cemal Bey'e ise, bir tek kişi gelmişti, zavallı mı zavallı, fukara mı fukara bir Ermeni emlak komisyoncusu, ev simsarı bu adamcağızı da hepimiz tanıyorduk, zirâ işimiz düştüğü zaman eline bir kaç kuruş sıkıştırır(dık) ve hizmetimizi görürdü. Mithat Cemal Bey'in tek dostu ve tek davetlisi olarak, yalnız bu adamı görünce, bütün İstanbul kibarları şaşmış kalmışlardı.”

Kişisel olarak da şahit olduğu anlaşılan tüm bu yozlaşma Mithat Cemal'i büyük bir karamsarlığa ve sinikliğe sürüklemiştir. Kitabın tümünde samimi bir sevgi ile söz edi-

³ Nilüfer Aklın, *Mithat Cemal Kuntay: Hayatı, Sanatı ve Eserleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2000 içinde, Münevver Ayaşlı, *İşittiklerim... Gördüklerim... Bildiklerim...*, Güray Matbaacılık, İstanbul, 1973, s. 151'den alıntı.

len bir kişi, bir paragraf bulmak çok zordur. Herkesin namussuz, çıkarıcı, en azından çirkin olduğu bir dünyayı anlatır Kuntay. Yine de bazı karakterlerin betimlemelerinde diğerlerine nazaran daha fazla nefret ve aşağılama olduğu hissedilir. Sözgelimi Rus konsolosluğunun tercümanından korkan II. Abdülhamit “eleştirilmez, ona yalnız sövülürken” yüz binlerce insanı Sarıkamış’ta yok yere ölüme götüren ve siyasi konumunu kurtarmak için arabayla alelacele İstanbul’a dönen Enver Paşa’ya sanki daha şefkatli yaklaşır Kuntay. Mithat Paşa kitapta övülür. Bu nedenle Kuntay’ın romanda İttihatçılara nispeten sempati ile baktığı söylenebilir.

Kuntay da zenginleşen Adnan gibi, Hidayet gibi züppe bir sınıfın mensubudur. Çünkü o dünyanın insanı olarak şahit olduğu şeyleri yazmıştır. Sayfalarca ballandırarak anlattığı prestij nesneleri, şark köşeleri, tespih koleksiyonları, hem anlatım üsluplarıyla, hem de anlatmak için seçtiği konular olarak bize bir Kuntay portresi çizer. Yazarın cephedeki askerleri değil, onlar ölürken konaklarda seks oyunları oynayan kişileri, hem de onlarca, yüzlerce sayfa, şehvetle ballandırarak anlatmayı seçmesi bize kendisiyle ilgili bir şey söyler. Bugün magazin endüstrisinin bağımlısı olup günde beş saat ünlü dünyasını tükettikten sonra değersizleşmeden, dejenerasyondan şikayet eden kadın programı katılımcıları gibi Kuntay da eleştirmek ve hesaplaşmak niyetiyle saldırdığı yozlaşmış dünyayı tasvir ederken şehvete kapılmış, çelişkiye düşmüştür. Dikkatin bu kadarı sevgidendir.

Bunun yanında eleştirmenlerin yine büyük oranda söz birliği ettiği üslubu da Mithat Cemal Kuntay’ın zaafıdır. Kuntay eserini görkemli olmasına özenilmiş, ağdalı bir üslupla yazmıştır. Kitabın olumsuz karakterlerinden Hidayet nasıl Şark odasıyla övünüyorsa Kuntay da çarpıcı olmasına çalışılmış büyük benzetmelerle övünmektedir. Adnan’ın dünyasını oluşturan ne de olsa Kuntay’ın kelimeleridir. Adnan’da insanı rahatsız eden irrasyonellik, ölçsüz övgü ve yergiler, Kuntay’ın üslubunda da vardır, belki de oradan gelmektedir.

Mithat Cemal Kuntay’ın büyük bir titizlikle, çok uzun sürede yazdığı tek romanı Üç İstanbul okunması ve üzerinde düşünülmesi gereken bir kitap. Zaman zaman kibirli bir üsluba meyletse de Kuntay’ın Türkçesi artık emsaline az rastlanır güzellikte. Yaratmış karakterler büyük oranda gerçek hayattan esinlenmiş olmalarının da katkısıyla son derece detaylı ve gerçekçi çizilmiş. Anlatılan dönem geçmişin tozlu sayfalarında kalmış, bizi ilgilendirmeyen bir dönem değil. Bugün de pençesinde kıvrandığımız Batılılaşma meselesinin travmalarını hem bireysel, hem de toplumsal manada daha iyi anlamak için Üç İstanbul’u okumak, tartışmak ve eserde anlatılanların bugünle bağını kurmak yararlı olacaktır.

